
התפתחותה האירגונית של קהילת הפרושים בארץ-ישראל

Author(s): צ' קרגילה

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. א (תשמ"א), pp. 306-330

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.hsi.org/)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70042204>

Accessed: 26/11/2011 14:12

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

התפתחותה האירגונית של קהילת הפרושים בארץ-ישראל*

מאת צבי קרגילה

עליית קבוצת תלמידי הגר"א — הפרושים — לארץ-ישראל בראשית המאה הי"ט, נדונה בעיקר מצד מקורותיה¹. עניינו של מאמר זה, לבחון את התפתחות מסגרותיה האירגוניות של קהילת הפרושים בארץ-ישראל בעיקר בשנות השלושים של המאה הי"ט. בחינה זו תהא בעיקרה בחינת צדדים כלכליים-חברתיים, ומהלכה: תיאור מחודש של שני פלגיה — הירושלמי והצפתי — של הקהילה הפרושית בארץ-ישראל. המקור העיקרי לדיון זה הם פנקסי אירגון הפקידים והאמרכלים באמשרדם² [להלן: פקוא"מ]. אירגון זה היה מעורב בענייני היישוב ואף השפיע על ההתרחשויות הקשורות בהתארגנות הפרושים.

קבוצת העולים הראשונה הגיעה לארץ-ישראל בשנת תקס"ח ומשלא הצליחה להתבסס בטבריה, עקרה לצפת והחלה להתארגן שם ככולל נפרד. בשנת תקע"ג, בעקבות מגפת דֶּכֶר שפגעה בצפת, נשאר גרעין מבין הפרושים גם בירושלים ועם בואו של ר' מנחם מנדל משקלוב לצפת בשנת תקע"ו, החל להתגבש גרעין זה במסגרת עצמאית. המקורות המצומצמים, הנוגעים לראשית ישוב הפרושים בארץ-ישראל, אינם מרחיבים את הדיבור בסוגיה זו. באילור נסיבות, אפוא, התרחש פיצול זה? מקור מרכזי, שיש לו נגיעה בסוגיה זו,

* מאמר זה מעובד מתוך עבודת דוקטור שנכתבה באוניברסיטת תל-אביב בהדרכת ד"ר י' ניני ותודתי הרבה על כך. מודה אני גם לירידי ד"ר י' ברטל על הערותיו.

1 על עליית הפרושים ראה בעיקר: מ' אליאב, ארץ-ישראל ויישובה במאה הי"ט — 1777–1917, ירושלים 1978, עמ' 84–86; י' בן צבי, 'הגר"א ונסיונותיו לעלות לארץ-ישראל', סיני, לד (תשי"ד), עמ' שמה–שטט; ב"צ גת, הישוב היהודי בארץ-ישראל בשנות הת"ר–תרמ"א, ירושלים תשל"ד, עמ' 26–29; ש"א הורודצקי, עולי ציון, תל-אביב תש"ז, עמ' 195–206; י' ורפל (רפאל), 'לתולדות הקהילה האשכנזית בארץ-ישראל', סיני, ה(תרצ"ט), עמ' עא–עג; ש"י הכהן, 'הגר"א ותלמידיו — מייסדי הישוב החדש בארץ-ישראל', פרקים בתולדות הישוב בירושלים, א, ירושלים תשל"ג, עמ' 237–249; א"מ לונץ, 'החלוקה', ירושלים, ט(תרע"א), עמ' 1–3; י"ל הכהן מימון, תולדות הגר"א, ירושלים תשל"ל, עמ' קמ"א–קמ"ג; א"ר מלאכי, פרקים בתולדות הישוב הישן, תל-אביב תשל"א, עמ' 9–21. אחד ההיבטים שעניינו את החוקרים קשור למקור הכינוי 'פרושים'. חוקרים אחדים גרסו שיש ליחס זאת למגמות הרעיוניות והתרבותיות של הקבוצה ואחרים נטו לראות זאת כתוצאה של עזיבת ראשוני העולים את טבריה. על המקורות ביחס לכך ראה בספרו הנזכר של ב"צ גת. הצד השווה של מקורות אלה שהם רחוקים מזמן האירוע. באיגרת הפקוא"מ משנת תקצ"א, שהיא הקרובה ביותר לראשית העלייה, מצויה גירסה המחזקת את ההנחה שהכינוי היה תוצאה של עזיבת טבריה. על-כך ראה: פקוא"מ לחת"ם סופר, ח' תמוז תקצ"א.

2 פנקסי הפקוא"מ מצויים בספריית יד יצחק בן צבי ומכת"הי נתפרסמו אגרות מן השנים תקפ"ו–תקפ"ט: י' ריבלין — ב' ריבלין (עורכים), אגרות הפקידים והאמרכלים מאמשרדם, א–ג, ירושלים תשכ"ה–תשל"ט.

הוא קונטרס האמת מארץ תצמח³ שמחברו, ר' ישראל משקלוב, היה מפעילי הפרושים. בקונטרס זה רמזים לטיב הקשרים והיחסים בהנהגת הפרושים. עד שנת תקע"ד עמד בראש הפרושים ר' מנחם מנדל, שמכל תלמידי הגר"א היה המקורב ביותר לרבו. קירבה זו הקנתה לו מעמד מיוחד, ובהגיעו לארץ-ישראל בראש הקבוצה הראשונה של הפרושים, בשנת תקס"ח, נעשה למנהיגם. באותו שלב חיו הפרושים בתנאים קשים 'בדוחק רב בלי בית מדרש רק בשכירות הבתים'⁴.

בראשית שנת תק"ע הגיעה לארץ-ישראל הקבוצה השלישית של הפרושים ובה ר' ישראל משקלוב. מסתבר, שרק לאחר עלייתה של קבוצה זו ערכו הפרושים בחינה יסודית של מצבם; בחינה זו העלתה את הצורך להגיע להסדר עם הגורמים האחרים בארץ-ישראל והביאה להנחת יסודות למסודות קבע ראשוניים, דוגמת בית-מדרש⁵. זו לדעתנו, המשמעות שיש למשפט 'לעיין על האופן אשר בארץ איככה יוכלו לפאר ולרומם קרן ישוב כוללנו'⁶. בנוסף לכך, הוצע לארגן מערך לתמיכה כלכלית בפרושים שבארץ-ישראל בקרב קהילות חוץ-לארץ. לענייננו, יש בדברים אלה — אליהם ניתנה הדעת רק אחר הגעת ר' ישראל משקלוב — כדי להבליט חפיסה שונה לבעיות ההנהגה מזו שאפיינה את ר' מנחם. בפסח תקע"ד נבחרה הנהגה חדשה לכולל. חברו בה ר' מנחם, האחים שמחה ויעקב קאפל ור' ישראל משקלוב, שצורף להנהגה, לדבריו, כיוון ש'הכריחוני כל הכולל ויפצירוני שאהיה גם כן מנהל וממונה'⁷. אין ספק שצירופו היה תוצאה ישירה של הישגי שליחותו בחוץ-לארץ⁸, והוא היה עשוי, לדעת אנשי הכולל, להביא לשיפור פעולתה של ההנהגה. אך דווקא צירוף זה של שתי דמויות מרכזיות — ר' ישראל ור' מנחם — שנבדלו בגישתם לבעיות ההנהגה, מנע, כנראה, שיתוף פעולה בנושאים שעלו על סדר יומה של קהילה מתארגנת, והגביל אפשרות להכרעה חדי-משמעות בהם. מפגש זה יצר משבר בהנהגה, שאילץ, כנראה, את ר' מנחם לפרוש. הנחה זו מתחזקת, לא רק משום שנכונותו להיבחר להנהגה מעידה שלא היו לר' מנחם כוונות של פרישה מטעמים אישיים, אלא גם משום שהמשיך לעסוק בענייני ההנהגה בירושלים עד מותו בשנת תקפ"ז⁹.

ר' מנחם עזב את צפת בחשוון תקע"ד יחד עם קבוצת פרושים, נוספת לזו שעזבה בשנת תקע"ג, והתיישב בירושלים. ר' מנחם היה אפוא מנהיג, שייצג בתודעתם של פרושי ארץ-ישראל, לא רק את ראשוניות היישוב הפרושי, אלא גם את דמותו של הגאון מוילנה. לאלה יש לצרף את האפשרות שיחסי הכוחות המיספריים בתוך הקבוצה הקטנה, שהיתה

3 י"ל פרומקין, חולדות חכמי ירושלים, ג, ירושלים תרפ"ט, עמ' 138–149 (להלן: תוח").

4 תוח", שם, עמ' 140.

5 א' יערי, אגרות ארץ-ישראל, רמת-גן 1971, עמ' 339.

6 תוח"י (לעיל, הערה 3), עמ' 140.

7 שם, עמ' 142.

8 שם, עמ' 140–141.

9 על ר' מנחם מנדל ראה: שם, עמ' 158–164.

בירושלים ומנתה עד בואו כעשרים נפש⁹, נטו כעת לטובתו. בנסיבות אלה הפכה הקהילה המתחדשת של הפרושים בירושלים מסגרת למנהיגותו.

המאפיין העיקרי למערכת היחסים החברתיים והאירגוניים בין הקהילות, היה תהליך של הפרדה ושל התגבשות הקהילה בירושלים ככולל נפרד. מצב זה הוא תוצאה של מיספר גורמים פנימיים ובהם בעיית היחסים האישיים בין מנהיגי שתי הקהילות והגבלת מעברם של אנשי הקבוצה בין הקהילות¹⁰. תהליך זה הושפע גם מתנאים פוליטיים וכלכליים, שעודדו במידה רבה יוזמות בכיוון זה. עד הכיבוש המצרי היתה ארץ-ישראל מחולקת לשתי וילאיות, הווילאיה של דמשק, שכללה את ירושלים וחברון והווילאיה של צידון ובה הערים צפת וטבריה. מסגרות אדמיניסטרטיביות אלה לא היו כפופות לשלטון זהה; בתנאים אלה הוגבלה, ללא ספק, יכולתו של הכולל בצפת לעכב יוזמות שהתפתחו בירושלים, בעיקר לאחר פירסום הפירמאן משנת תק"ף בדבר ביטול חובות ישנים¹¹ אשר הגבילו — עד לביטולם — במידה מסוימת את חופש הפעולה של האשכנזים בירושלים. יוזמות מעין אלה באו לידי ביטוי במאבקים על החלוקה.

מיבנה החלוקה בארץ-ישראל היה דצנטראליסטי באופיו, כלומר, כספי התרומות התחלקו על בסיס 'פשרים' שנעשו בין ארבע 'ערי הקודש'. שיטה זו נשמרה גם בקביעת הדרכים להתפלגות ההכנסה בין הקבוצות החברתיות השונות בכל אחת מערים אלה. על רקע זה מובנים נסיונותיהם הנמרצים של הפרושים בירושלים להשיג נתח גדול מחלוקת ירושלים, הגבוהה מחלוקת הערים האחרות. וכיוון שמקורות הכסף לירושלים היו גם אזורים שממון הבא מהם אינו מחייב חלוקה עם הכולל בצפת, היתה ההכנסה משמעותית ביותר. בשנת תקפ"ב השיגו הפרושים בירושלים 'פשר' מכולל הספרדים

והיינו שמן הזמן הנז' ואילך יהיה כל המגיע לחלק עה"ק ירושלם ת"ו מק"ק אשכנזים הי"ו שבאלה המדינות הוללאנדה, אשכנז, צרפת ואנגלטיה אחריו נכוי שכר השליח מחצה למעלת כו' [=כוללות] ספרדים הי"ו ומחצה למעלת כו' אשכנזים הי"ו שבעה"ק הנז' ת"ו¹².

'פשר' זה הקיף את קהילות מערב-אירופה, שהיו עשירות ואשר מתרומתן הופרש לירושלים חלק מרכזי; עובדה חשובה להערכת ההישג הכלכלי של הפרושים. הכנסתם הריאלית

9 א"ר מלאכי (לעיל, הערה 1), עמ' 16.

10 י' רפאל (לעיל, הערה 1), עמ' עח.

11 על הפירמאן ראה תח"י (לעיל, הערה 3), עמ' 154. על המבנה הפוליטי האדמיניסטרטיבי של ארץ-ישראל ראה: י' הופמן, פעלו של מחמד עלי בסוריה (דיסטראציה), 'ירושלים תשכ"ג', עמ' 11–32.

12 פקוא"מ לפקיד קושטא, שלהי אדר תקפ"ז. על ה'פשר' ראה: מ' בניהו, 'קונטרס על חלוקת כספי ארץ-ישראל', סורא, (א'תשי"ד), עמ' 103–155. ר' שלמה זלמן צורף שהיה צד ב'פשר' זה, יצא לשליחות עוד בשנת 1819. דבר זה מצביע על כך שהכולל בירושלים היה כבר פעיל ובוודאי שסכסוכים עם הספרדים היו קודם לכן.

תיאור חלקי של התחלקות כספי התמיכה של הפקוא"מ בקהילות ובכוללים בארץ ישראל, ראה עתה: צ' קרגילה, 'קורות החלוקה בארץ-ישראל', קתדרה, כ (תשמ"א), עמ' 57–76.

היתה, אם-כן, גבוהה יותר, בשל היחס המיספרי בין שני הכוללים, האשכנזי והספרדי. יתכן שהתפתחות זו וה'פשר' שהשיגו בשנת תקפ"ג גם הפרושים בצפת¹³, עודדו את הפרושים בירושלים ליצור לעצמם מסגרת רשמית, ולמצוא הסדר קבוע בחלוקת הכספים ממערב-אירופה. מכל מקום, תקנות החלוקה של כולל הפרושים משנת תקפ"ג נתנו את התוקף המשפטי לעובדת קיומם הנפרד של שני הכוללים¹⁴. תקנות אלה הגדירו את הפונקציות האירגוניות בכוללים וקבעו הסדרים כלכליים בין שני הכוללים; הסדרים שהיו בהם יסודות מובהקים של פשרה יותר מאשר שיתוף. העובדה, שהנושא הכלכלי נמסר לכתחילה להכרעתם של הגבאים בוויילנה, מלמדת על כוונה לשמור על סטאטוס-קוו בתחום זה, בעוד שחוסר השיתוף הודגש ביחס לכספי החלוקה, שמקורם בתחומי פעילותם של כוללי הספרדים. כדברי התקנה: 'אם יעלה בדעת אחת מהקהלות הנ"ל לשלוח שד"ר לחו"ל, למדינות אשר המקובץ מהן אינן באות ליד הגזברים הכוללים הנ"ל... מותר להקהלה ההיא לשלוח שד"ר להמדינות הנ"ל, או לאחת מהן בלתי הסכמת הממונים מהקהלה השנית'¹⁵.

ב

עם מותו של ר' מנחם, באדר תקפ"ז, תפסה הנהגה חדשה את מקומו. באיגרות הפקוא"מ לכולל הפרושים בירושלים נזכר הנוסח — 'ממונים ומשגיחים'. לא ברור אם ההנהגה החדשה התגבשה סביב אישיות כלשהי. ב'פשר' שנעשה בחודש ניסן תקפ"ט עם כולל הספרדים, נזכרים 'ממונים ומשגיחי כוללות אשכנזים דפעה"ק ירושלים... שבכח המסור בידינו'¹⁶, כלומר מנהיגות נבחרת, וחבריה טוביה בהר"ב מו"ה שלמה¹⁷, אברהם שלמה זלמן [להלן: ראש"ז]¹⁸, ישעיה במו"ה יששכר בער [להלן: ר' ישעיה]¹⁹, נתן נטע בהר"ב מוהר"מ²⁰ (נתן נטע בן מנחם) ואריה בר ירחמיאל²¹, ששימש נאמן הכולל. בשנת תקצ"ג נזכרת באיגרת פקוא"מ לירושלים הנהגה, שבה חברו ר' נתן נטע בן מנחם מנדל, ר' נתן נטע בן סעדיה²² ומוהר"ש זלמן במוהר"ז וולף הכהן (שלמה זלמן הכהן). גם בהנהגה זו נאמן הכולל הוא ר' אריה בר ירחמיאל. מקבוצת ההנהגה הזאת נעדרו ראש"ז,

13 פקוא"מ שם. על הפשר ראה: א"מ הברמן, "פשרה בין שני שלוחי צפת באמשטרדם, ספונות, ז (חשכ"ג), עמ' רנה-רסו [=מחקרים ומקורות על צפת-ב].

14 א' ריבלין, 'תקנות החלוקה של כולל הפרושים משנת תקפ"ג', מאסף ציון, (בתרפ"ז), עמ' 150–170 (להלן: א' ריבלין, תקנות החלוקה), וראה מאמרי המוזכר לעיל (הערה 12), עמ' 58–59.

15 שם, סי' ב, סעיף א'.

16 ריבקינד, 'לתולדות עדת הפרושים בארץ-ישראל', ישראל, ניו-יורק תש"י, עמ' 133.

17 תוח"י (לעיל, הערה 3), עמ' 182–183.

18 שם, עמ' 180.

19 שם, עמ' 227.

20 שם, עמ' 224.

21 שם, עמ' 263.

22 שם, עמ' 224.

שהיה עד טבת תקצ"ג בשליחות, ר' טוביה וכן ר' ישעיה. זה האחרון נשא את בתו של ר' ישראל משקלוב, והיה כנראה מנוע מלהשתלב בהנהגת הכולל בירושלים בשל יחסיה של הנהגה זו עם הכולל בצפת²³.

קו הפעולה של ההנהגה בירושלים בשני הרכבים אלה, היה המשך גיבושו העצמאי של הכולל, ולכך היתה נגיעה בשני נושאים מן התחום הכלכלי: (א) האירגון-המחודש של החלוקה שהוצע במערב-אירופה; (ב) שאלת החובות המשותפים. מגמת האירגון-המחודש שהתגבש אותו זמן על-ידי הפקוא"מ²⁴ היתה למנוע יציאת שליחים מארץ-ישראל. לגבי חוגים מסוימים בכולל, היה במגמה זו ניסיון לקטוע רצף של הישגים כלכליים. גורם נוסף היה אי-הוודאות הכלכלית הכרוכה בחשש מכשלונה של ההתארגנות החדשה של החלוקה. יתכן שבנקודה זו נוצר המשבר בהנהגת הכולל בירושלים ושאלת היחס להתארגנות-המחודשת הפכה נושא למחלוקת פנימית חריפה שהביאה את ראש"ז 'שהכניף עשרה איש לפני הכותל והחרים שם את ר' מנחם מנדל'²⁵.

עמדתם העקרונית של ראשי הפרושים ביחס לכספי מערב-אירופה היתה ברורה ומוסכמת: יש לנפות בהם את הפרושים בלבד²⁶; הבעיה המעשית נבעה מהערכת כוחם לכפות עמדה זו על אחרים. סביב בעיה זו התגבשו, כנראה, חוגי האופוזיציה להנהגה. בנסיבות אלה יש לבחון גם את שליחותו של ראש"ז למערב-אירופה בשנת תקפ"ט, שליחות שהיתה בה גם כוונה לערער על ההסדרים שנקבעו בעת האירגון-מחדש. השליחות החלה לאחר שנחתם בניסן תקפ"ט ה'פשר' על חלוקת ההכנסות הבאות מאיטליה בין כוללי הפרושים, לבין כולל הספרדים בירושלים שהסכים אף הוא לשליחות²⁷. מנקודת מבטם של הפקוא"מ היה בשליחות זאת איום ממשי לאירגונם, לא רק משום שהיתה זו השליחות

23 פקוא"מ לר' ישראל משקלוב, ג' אייר תקצ"ג. ר' ישעיה יצא לשליחות. רשימת השלוחים לוויילנה עד שנת תקצ"ב ראה: תוח"י, שם, עמ' 152. ר' ישעיה ברדקי הגיע לארץ-ישראל בראשית שנת תקצ"ג: 'מקושטא כתבו לנו שבא ביה"כ קודם נעילה להכ"נ בחיפה'. יתכן ששליחות זאת כוונה להרחיק מן הכולל. יש לזכור כי יחסו של ברדקי לשליחות צורף היה שונה מיחסה של ההנהגה (ראה להלן בסמוך), והוא כתב לו שישמע להוראות הפקוא"מ. על-כך ראה: פקוא"מ לראש"ז בלונדון, י"ג מרחשון תקצ"ב.

24 על הריאורגאניזציה ראה: א"מ לונק, 'החלוקה', ירושלים, ט(תרע"א), עמ' 51–56; וכן 'ברטל במבואו לאגרות הפקידים (לעיל, הערה 2), כך ג.

25 פקוא"מ לגבאי ארץ-ישראל בוויילנה, י"א אדר תקצ"ח; לר' נתן נטע בוויילנה, טוב כסלו תקצ"ח. על התקנה למניעת השליחות מארץ-ישראל חתם כולל הפרושים בירושלים בשנת תקפ"ז, ערב מותו של ר' מנחם מנדל, אך גם זאת לאחר היסוסים רבים ותוך ניסיון למצוא אלטרנאטיבה אחרת לפקוא"מ. על-כך ראה: פקוא"מ לגבאי א"י בוויילנה, כ"ז ניסן תקפ"ז; לר' שלמה זלמן שפירא, י"ג אייר תקפ"ז.

26 תוח"י (לעיל, הערה 3), עמ' 147.

27 א' יערי, שלוחי ארץ-ישראל, ירושלים תש"ל, עמ' 774–777. יערי אינו מזכיר את פרשת השליחות במערב-אירופה, שהיתה כנראה עיקר השליחות. על כתב השליחות שנתן כולל הספרדים ראה: י"מ טולדנו, 'שני מכתבים מאר"הק', ירושלים, ו(תרע"ד), עמ' 301–303. שם אין אזכור לאזורי השליחות כפי שמקובל בכתבי השליחות. לעהרן טען שצורף שכנע את הספרדים שאירגון הפקוא"מ רוצה להעביר כספים לידי החסידים ועל-ידי-כך הצליח להשיג את הסכמתם לשליחותו. ראה על-כך אגרת פקוא"מ לגבאי ארץ-ישראל בפאריס, טוב מרחשון תקצ"ב.

הראשונה לאחר שנקבעו ההסדרים לפעולת האירגון, אלא גם בגלל אישיותו של השליח, שנמנה עם מנהיגי הכולל. ראשי האירגון עשו מאמצים רבים ליצירת חזית רחבה שתמנע את בואו של ראש"ז למערב-אירופה²⁸. בצד הבלטת התפיסות העקרוניות העומדות ביסוד ההתארגנות-המחודשת, ניסו להציג את ראש"ז באור שלילי, כבעל אינטרס פרטי הפוגע ביישוב כולו וכמי 'שאינו יודע לכתוב ולשונן לשון עלגת'²⁹. נימה זו לא הוסיפה להרגעת הרוחות והיא אפיינה גם את תגובת ראש"ז; הלה העיר הערה שהשתמעה ממנה פגיעה בראשי האירגון: 'מי שרוצה בתקנות חדשות הוא בחזקת מהרס ירושלים'³⁰.

החרפת הוויכוח בין הצדדים הושפעה, קרוב לוודאי, מן התחושה שליוותה את הפקוא"מ, שהחזית אותה רצו לגבש לא שיתפה עמם פעולה, ולעומת זאת דחפה את ראש"ז להמשיך. לעהרן כתב לר' שלמה הירשל בלונדון 'על אודות השליח מירושלים שרוצה לבא שמה ולא השיב לנו מאומה או שאינו רוצה להשיב'³¹. גם תשובתם של גבאי ארץ-ישראל בוולנה לא היתה מעודדת כל עיקר. לעהרן סרב לתת לו ממון כעצת הגבאים ולו כדי למנעו מהמשך שליחותו, ונימוקו:

וא"כ אין לדבר סוף כשישוב זה לביתו יצא אחר ויסמוך ג"כ על זה שיקבל מאתנו ריצוי ופצוי ברצי כסף, אך בזאת אמרנו נאות לו ואין בזה שום קפוח טובת עניים במה שניתן לו, והיינו שנקנה ממנו חמישים לטורות עפר א"י כמ"ש במכתבו שהביא מ' לטורות מהר הזיתים ועוד מקבר רחל י' לטורות... בעד שלשה זהו' ה"ל [=הולנדים] כל ליטרא³².

אף שראשי הפקוא"מ דחו כל ניסיון לקדם את השליחות, הם העריכו את חשיבות התמיכה מצד האירגון בוולנה שהיתה לו השפעה רבה על כוללי הפרושים, ומשום כך היו מוכנים לשלם סכום גבוה עבור עפר ארץ-ישראל ולהשאיר בידי השליח הישג חומרי ממשי, שהיה בו כדי לפצות על השליחות.

המאבק נגד ראש"ז קיבל תפנית חדשה על רקע הקשרים שיוזם הכולל עם אשר בר-שמשון מלונדון, אשר עירער בשנת תקצ"א על פעילות הפקוא"מ ועל אפלייתם של האשכנזים בארץ-ישראל. ראש"ז התכוון לצאת ללונדון ונוכחותו בה היתה עשויה להגביר ביקורת זו. ראש"ז יצא את איטליה, לאחר ששהה בה עד מחצית שנת תקצ"א, אך לא לפני שווידא, שכספי החלוקה מאיסוף הפקוא"מ הועברו לוולנה; זאת כדי למנוע לחץ על הכולל:

ואלינו יגונב דבר שמוהראש"ז כתב להרב המאה"ג מוהר"י [ר' ישראל משקלוב]... ויסע בעצמו ללונדון ולאמשטרדם ולצרפת ולעשות מלחמה נגד ר"צ [ר' צבי

28 פקוא"מ לפקיד קושטא, י"ב שבט תק"ץ, לק' פאריס, כרך 5, דף 86 ע"ב; לק' פונקפורט, פסח תקצ"א.

29 פקוא"מ לגבאי ארץ-ישראל בוולנה, י"ג ניסן תק"ץ.

30 פקוא"מ לר' אריה נאמן, י"ט אייר תקצ"א. מצטט את דברי ראש"ז.

31 פקוא"מ ללונדון, י"א אייר תק"ץ.

32 ראה לעיל, הערה 29.

לעהרן]. אך ימתין עד שיתודע לו שכבר שלח ר"צ לעהרן מעות כוללינו לוילנא אז יסע שם³³.

מאיטליה הגיע ראש"ז לצרפת וכנראה הסתייע בקהילה היהודית בפאריס כדי להמשיך בדרכו. בזמן שהותו שם העלה טענות נגד הפקוא"מ, המשבשים לדעתו את פעולת האיסוף, ובכך החמיר עוד יותר את היחסים עם הפקוא"מ³⁴. במרחשוון תקצ"ב נמצא ראש"ז בלונדון ובא בדברים עם אשר בר-שמעון. לא ברור עד כמה היה ראש"ז מעורב בביקורת שנשמעה כלפי הפקוא"מ, אך הדעת נותנת, שהוא לקח חלק פעיל בכך. 'ועתה שלוחם ראש"ז יצ"ו הוא בלונדון וכרוך אחרי הגביר הנ"ל... ולפי דעתי קירב את הראש"ז בשומעו ממנו שיעשה אתי מלחמה כמו שכתב'³⁵. 'יתכן שראש"ז הציע לכולל בירושלים להעביר איגרת נוספת באותה שנה (תקצ"ב), וזו הביאה להקפאת כספי חברת 'תרומת הקודש' באנגליה^{35א}. ציפיותיו של ראש"ז להישגים ממשיים נכזבו. מסתבר שהקפאת הכספים על-ידי חברת 'תרומת הקודש' פגעה גם בו, ונסיונותיו להמשיך את שליחותו בקרב הקהילה הספרדית בלונדון לא עלו יפה: 'דעתם אינה נוחה בשליח אשכנזי ונותנים אמתלא שפקדי קושטא לא כתבו להם ולא שלחו ידיעה מקודם מביאת השד"ר הנ"ל משליחות ירושלם'³⁶. אין ספק שהתפתחויות אלה הקשיחו את עמדתו של השליח, כאשר הגיע להולנד. הפגישה עם ראשי הפקוא"מ התנהלה באווירה מתוחה; ראש"ז מסר אינפורמציה על המצב הכלכלי של כוללי הפרושים:

אך שמענו מדבריו שגם לסלוק חובות שני עה"ק ת"ו היינו כו' [=כוללות] פרו' [=פרושים] ירו"צ [=ירושלים וצפת] ת"ו אין צריך כ"א למרבה ג' אלפים אדו"ו [=אדום זהב]... גם אמר שכוללם בירוש' ת"ו חייבים הרבה יותר מעשרים אלפים גרוש' ובסלוק הכשר של חוב קדום נושאים בעול ונותנים חלקם לפי ערך במה שגורעים הרוז' הנז' [=גבאי וילנה] קודם עשיית החלוקה³⁷.

עמדתו של ראש"ז בדיון זה הסגירה את יחסו המסויג להסדרי החלוקה החדשים; ניגודי ההשקפות ביחס לקיומה ועתידה של השליחות נשארו בעינם. מקצתם של הדברים שנאמרו על-ידי השליח נתפרשו כפגיעה בכשירותם של הפקוא"מ וכעירעור על דרך קבלת ההחלטות באירגון, ובכך ודאי לא תרמו ליצירת אמון הדדי בין הצדדים. ראש"ז נאלץ לצאת את אמסטרדם חזרה לארץ-ישראל דרך פאריס ואיטליה ללא הישג ממשי.

33 פקוא"מ לממוני הכולל בירושלים, א' מרחשוון תקצ"ב.

34 פקוא"מ לק' פאריס, טוב מרחשוון תקצ"ב.

35 פקוא"מ לר' ישראל משקלוב, ד' חנוכה תקצ"ב.

35א על מאבקת של 'תרומת קדש' באנגליה נגד הפקוא"מ ראה במאמרי 'היישוב היהודי והמאבק על כספי החלוקה במערב-אירופה בשנים תקצ"א-תקצ"ה, שלם, ד [בדפוס].

36 פקוא"מ לכולל הפרושים בירושלים, עש"ק טוב כסלו תקצ"ב; למונטפיורי, כ"ב אייר תקצ"ב. מסתבר שהקדימו ר' ישראל הלוי, שליח כולל הספרדים בירושלים.

37 ראה לעיל, הערה 35.

ג

בפגישתו של ראש"ז עם ראשי האירגון עלתה גם בעיית החובות המשותפים של כוללי הפרושים. התמודדות עם בעיה זו מבטאת יעד נוסף של הנהגת הכולל בירושלים; הם ביקשו לבצע שינויים בהסדרים הקיימים בין הכוללים, ביחס לחובות אלה.

בחינתה של סוגיה זו מעוררת קשיים רבים, משום שבעיית החובות לא נדונה באופן רצוף במקורות שבידינו, והנתונים הכספיים נמסרים במהלכו של מאבק בין הכוללים, ומכאן חשש למגמתיותם. משום כך לא מובנים די צורכם המימדים שלבשה הבעיה, אף שברור כי במהלכה הוחרפו היחסים החברתיים בין שני הכוללים.

בשנת תקע"ו, כאשר יצא מנחם מנדל את צפת, נעשו הסדרים ראשונים לכיסוי החובות של הכולל בצפת בסך 41,800 גרוש. מקורם של חובות אלו בתקופת ההתארגנות של ראשוני הפרושים בארץ-ישראל³⁸. הבסיס לפיו נקבעה השתתפות הכולל בירושלים בתשלומים, היה, כנראה, היחס המיספרי. העובדה שהתעלמו מקיומם של משתנים כלכליים נוספים, מנעה למעשה אפשרות להגיע להסדרים מוסכמים, לנוכח הגידול בחוב. מנקודת מבטם של מנהיגי הכולל בצפת, היה ברור שהשתתפותו של הכולל בירושלים בתשלום החוב חייבת לגדול לנוכח מגמת גידולו של הכולל. ואילו הכולל בירושלים לא קיבל זאת וגרס, שאין הוא צריך להשתתף בתשלום החובות מעבר לסכום שנקבע בהסדרים הראשונים, משום שהגדלת החלק שהופרש לסילוק החוב בא במישרין על חשבון ההכנסה הפנויה של הכולל מכספי החלוקה. תקנות תקפ"ג שמרו על עיקרון זה, אך היו גמישות והשאירו את ההחלטה בידי הגבאים בוויילנה.

בשנת תקפ"ט נקבע בוויילנה הסדר נוסף³⁹ שכנראה לא סיפק את תביעות הכולל בירושלים. המחלוקת בין שני הכוללים נשארה בעינה והדבר מסביר את המשך המאבק בסוגיה זאת. לדברי ר' ישראל משקלוב⁴⁰ היה בראשית שנות השלושים היקף חובות הכולל בצפת 121,000 גרוש, כלומר, במשך חמש-עשרה שנים גדל חוב הכולל פי שלושה לערך. לעומת זאת, חובות הכולל בירושלים הגיעו לכדי 20,000 גרוש; סכום שערכו הריאלי נמוך בהרבה מהגידול היחסי של החוב, בהתחשב בגודלו הנוכחי של הכולל בירושלים. הסיבות שהפכו את חוב הכולל הצפתי לכבד ביותר, היו: 'מלפנים ישבו שם (בצפת) ק"ק פרושים כולם עד שיצאו מקצתם לעה"ק ירושלים ונשארו רוב החובות על ק' פרושים והרווחים נושכים למאוד בהיותם ט"ו למאה ועולים לסך מרובה'⁴¹. לטענת ר' ישראל, הגורם לגידול החוב נעוץ בעובדה שהכולל בירושלים לא היה שותף למאמץ סילוק; אין הוא מרחיב את הדיבור למי היו חייבים ובאילו נסיבות לוהה הכולל את ההלוואות. בהנהגת הכולל הפרושי בירושלים טענו, לעומת זאת, שנתונים אלה אינם נכונים. הם דחו אגב-כך את טענותיו של ר'

38 א' ריבלין, תקנות החלוקה (לעיל, הערה 14), סי' ג, סעיף א-ב.

39 פקוא"מ לר' אריה נאמן, ח"י כסלו תקצ"ו.

40 פקוא"מ לכולל הפרושים בירושלים, ט"ז טבת תקצ"ג.

41 פקוא"מ לק' פונוא, כ"ו כסלו תקצ"ב.

ישראל, בהדגישם כי גידול החוב נעוץ גם באופן תפקודו של הכולל בצפת, תוך רמיזה ברורה שהאשם בכך הוא ר' ישראל עצמו⁴².

ביקורת הכולל בירושלים לא הביאה את הפקוא"מ להסכים לעמדת ראשי הכולל, ודומה שעל-כך רומזת היטב האווירה המתוארת בפגישה עם ראש"ז. אדרבא, לעהרן העדיף להציג את פשט הדברים, וכאשר נטען כלפיו שהוא מעדיף את הכולל בצפת, השיב כי היקף החובות של צפת גדול יותר ולכן 'ידונו רומכ"ת למי ה' לנו להרבות ההשתדלות לשם כוללם תמן או לשם כו' פרו' בצפת'. בשלב זה דחה לעהרן את הביקורת בנימוק, שאין אפשרות להוציא אל הפועל יוזמות לסילוק חוב הכוללים:

מצד שערוריית הזמן... וכי יעתר ד' לארץ ותשקוט ממלחמה ויתרבה השפע ונזכה להשיג את אשר קיוונו, כבר באו אלינו דברי הרבנים הרוזנים הצדיקים נ"י בוילנא שלא לשלוח שום סך מהכא להתם כי אם על ידם ומידיהם יעלה הכל על נכון... ואין לשנות מדבריהם⁴³.

עמדת הפקוא"מ נבעה מסירובו להתערב בנושאים פנימיים, שהיו בתחום טיפולם של גבאי וילנא; זאת, כדי לא לשבש יתר על המידה את היחסים אתם, ואולי כדי להסיט את הביקורת לעברם. הנימה האופטימית שבסיום דבריו נועדה להפיג את המתחות עם הכולל בירושלים. אם לכך נתכוון לעהרן, עמדתו הובנה אחרת על-ידי ראשי הכולל בירושלים. הם נטו לראות כאן התייצבות הפקוא"מ מאחרי ר' ישראל משקלוב.

התפתחויות אלה השאירו משקע שלילי גם על מערכת היחסים הפנימית בין הכוללים והביאו לקיטוב עמדות דווקא בנסיבות של איחוד הכוללים. שינוי אירגוני מהותי זה נזכר במהלך שנת תקצ"ג:

צופים אנו על מכתבנו הקודם מיום ט"ז שבט למעלת הרבנים הממונים הנקובים בשמותם הטובים בראש מכתבנו ההוא, ומטעם תרעומת הצודקת שם נאמרה, אמרנו שלא לשוב ולייחד אליהם דבור של חבה, אולם אחרי רואנו מגי"ה [=מגילת ידם הקדושה] מן ה' כסלו העבר שק"ל [=שקבלנו לכאן] ב' דנא, פנים חדשות באו בכללות מעלת חבורת הרבנים הממונים ומשגיחים דכוללם הי"ו בשתי ערי הקודש ירושלים וצפת תוב"ב ונתאחדו גם יחד⁴⁴.

ד

השינויים שליוו התפתחות זו, מבליטים כמה עובדות מהותיות. ראשית, ר' ישראל משקלוב נזכר כממונה ומשגיח הכולל בירושלים וצפת⁴⁵, לידו נזכרים כממונים בצפת ר' חיים⁴⁶ ור'

42 פקוא"מ לר' ישראל משקלוב, ד' חנוכה תקצ"ב.

43 ראה לעיל, הערה 40.

44 פקוא"מ לירושלים, י"ב אייר תקצ"ג. על ההנהגה הקודמת ראה איגרת לכולל, ט"ז שבט תקצ"ג.

45 פקוא"מ לר' ישראל משקלוב, ג' אייר תקצ"ג.

46 פקוא"מ לצפת, י' תמוז תקצ"ד.

אברהם בן מוהרצ"ה⁴⁷. ר' ישעיה שב לקבוצת ההנהגה בירושלים ור' אריה בר ירחמיאל המשיך להיות נאמן הכולל. במיבנה החדש נשמרו המסגרות הקיימות של הכוללים, ומעליהן נוסף עתה תפקיד — ממונה כללי. בהעדרן של תקנות, יש קושי מוכן בבחינת המיבנה ההירארכי ובפתרון השאלות הנוגעות למעמדו של כל כולל.

אילו נסיבות ומה היו הגורמים, שהביאו לשינוי זה? יש להניח, שמגמות האיחוד היו קיימות בכולל הפרושים בירושלים גם בתקופת כהונתה של ההנהגה הקודמת. החוגים שתמכו באיחוד ובהנהגתו של ר' ישראל משקלוב, התרכזו — ככל הנראה — סביב ר' ישעיה. המהפך בהנהגה ושוכו של ר' ישעיה, מוכיחים כי חוגו לא היה מצוי בשוליים. זאת ועוד, בעיניים של השינויים הפוליטיים והמיבנה האדמיניסטרטיבי החדש שהקים השלטון המצרי⁴⁸ — התערערו המסגרות הקודמות שבהן התנהלה פעילות עצמאית של הכוללים. עתה נוצרו תנאים חדשים לטפח איחוד זה. אומנם, השלטון לא חייב שינויים אלה, והראיה — תהליך זה לא התרחש בכוללים האחרים. לדעתנו, התאפשר השינוי המיבני משום שהמשבר בכולל הפרושים לא היה בעל אופי אידאיו-חברתי דוגמת המתרחש בכולל החסידים, וגם המסגרות האירגוניות לא התמסדו לחלוטין כפי שהדבר מתאפיין בכוללי הספרדים, שם נשמרה עצמאותם האירגונית של הכוללים במשך זמן ארוך.

השינוי האירגוני הושפע מיחסי הכוחות החדשים בכולל בירושלים. חוסר יכולתה של ההנהגה הקודמת לממש כמה מכוונותיה בתחום הכלכלי, ובכלל זה — המאבק בפקוא"מ, עמד בניגוד לכוח שהיה למצדדים בפקוא"מ ואשר התבטא בהקצאת יתר של משאבים ומקורות כספיים עבורם. בעימות זה, לא העריכה אותה הנהגה כראוי את יכולת הפקוא"מ לפגוע בשליחות ראש"ז ואת יחסה השלילי של דעת הקהל בקהילות במערב אירופה כלפי השליחות בכלל. בעיני המתבונן מן הצד הוכחה תמיכת ר' ישראל באירגון הפקוא"מ כדוגמה למנהיגות המפוכחת והמעשית; זו היתה תמיכה באירגון שנגיעתו בתחום חיוני — חלוקת ממון — הבטיחה לתומכיו השפעה רבה ביישוב. בנסיבות אלה אף התפתחה מערכת יחסים מיוחדת בין לעהרן לבין ר' ישראל, שהפך בעיניו לאישיות מרכזית ביישוב. למעמד המיוחד היו ביטויים בהטבות כלכליות להן זכה ר' ישראל, באינפורמאציה השוטפת שהעביר לעהרן לידיו בנושאים הקשורים בכוללים אחרים, ובעיקר במינויים השונים שלו לאחראי על ענייני כספים שהיו מחוץ לתחום כולל הפרושים⁴⁹.

יש להניח, כי התבססות המיבנה האירגוני החדש היתה טעונה הכרה של הגבאים בוולנה. אף שבמקורותינו אין ללמוד במפורש על התייחסות הגבאים לסוגיה זו, עובדת קיומם של נושאי תפקידים אלה בכוללי הפרושים, מלמדת שהתמיכה היתה קיימת. מה

47 איגרת פקוא"מ כך 6, דף 114 ע"א. חתום על האיגרת ללונדון מתאריך כ"ד אדר תקצ"ה.

48 ראה הופמן (לעיל, הערה 11), עמ' 38–43.

49 ראה למשל: פקוא"מ לר' ישראל משקלוב, ב' אייר תקצ"ד; לכמהר"ר יצחק בן שמעון פקומ"ש כולל צפת וטבריה, כ"ז אייר תקצ"ג; לר' ישראל ור' יוסף במוהר"ש מדובנא, ט' אייר תקצ"ד; לר' יצחק אלפנדארי, ג' תמוז תקצ"ה; י' תשרי תקצ"ו.

הביא את הגבאים בוילנה להכיר בשינוי מיכני זה? אפשר שהדבר נערך ביחסם להנהגה בירושלים. זו עירערה על ההסדרים הכספיים בין הכוללים, עירעור שהיה בו רמז לביקורת כלפי האירגון בוילנה⁵⁰. לעומת זאת, התמיכה בר' ישראל היתה נעוצה בשיקולים, שתכליתם ליצור מחוייבות מצד הפקוא"מ כלפיהם, בעיקר לנוכח הקשיים שבהם נתקלה מערכת האיסוף של הגבאות בוילנה. יש לזכור כי ביישומה של ההתארגנות המיוחדת היתה כוונה מצד הפקוא"מ להעביר את הכספים ממערב־אירופה לארץ־ישראל באופן ישיר; במצב שנוצר בכולל, יכולה היתה תמיכת הגבאים להבטיח להם את המשך הסדר העברת הכספים דרכם. מנקודת ראותו של האירגון בוילנה הסדר כזה עשוי היה לקדם גם את מערכת היחסים בין הפקוא"מ לבין כולל הפרושים, שהיה מצוי במצוקה כלכלית, ולסייע לו להיחלץ ממנה — מחד גיסא, ומאידך גיסא — להבטיח לגבאים את השליטה הממשית על כספי התמיכה שנאספו במערב־אירופה. אלא שבנקודה זו לא העריכו נכונה את כוונות הפקוא"מ ואת תפיסתם האירגונית והכלכלית. אין להתעלם מכך שעמדתם הפשוטת של הגבאים כלפי הפקוא"מ במאבקו עם חברת 'תרומת הקודש' באנגליה, לא גרמה לשיפור היחסים בין הפקוא"מ לגבאים. המתח בין הגבאים לפקוא"מ הגיע עד משבר ותרם להחרפת היחסים בתוך כולל הפרושים.

במיבנה האירגוני החדש לא הצליחה ההנהגה לאחד את ענייני הכוללים והיא נתקלה מלכתחילה בחוגים שהתנגדו לאיחוד המוצע. חוגים אלה היו מצויים בעיקר בירושלים, והתמקדו סביב אישים מההנהגה הקודמת בכולל. בעוד ר' נתן נטע בן מנחם נמצא בשנים תקצ"ה–תקצ"ז בוילנה⁵¹, נשאר ראש"ז הדמות הפעילה ביותר בחוגים המתנגדים להנהגה המאוחדת. יתכן מאוד שלחלק מן הממונים החדשים בכולל בירושלים היתה זיקה לגרעין המתנגדים או אפילו היו חברים בחוגים אלה. כך למשל נזכרים בין אלה שתמכו בשיקום ה'חורבה': 'ממונים אחרים דפרו' שבירוש' ונלוו אליהם אותו ר' אברהם שלמה זלמן הנק' שם ר' זלמן צורף⁵². כך או כך, אין ספק שנסיונם הציבורי והעובדה, שאישים אלה עשו כברת דרך בהנהגה, הקנתה להם לא רק חוג של תומכים אלא אף דפוסים של אירגון ומוקדי כוח בכולל, שקשה היה לבטל את רישומם.

גם בנסיבות החדשות נשארה בעיית היחסים הכלכליים בין הכוללים, העילה להתפלגות. האופוזיציה החדשה בירושלים חזרה וטענה שעיקר סלוק פר"ח [=פרעון חובות] של כולל הפרושים נוגע לחובות כוללם בצפת ו'הכולל בירוש' ת"ו ישארו משוקעים בחובות⁵³. התביעה שהכספים שנאספו על־ידי הפקוא"מ לצורך סילוק חובות משותפים, יתחלקו מחצה לירושלים ומחצה לצפת, עמדה מול מציאות כלכלית, שבה הפכו החובות בצפת

50 פקוא"מ לר' נתן נטע (בן מנחם מנדל), ב' סיון תקצ"ז.

51 פקוא"מ לר' נתן נטע (בן מנחם מנדל), י"ב שבט תקצ"ה. נטע יצא בשליחות הכולל לוילנה כדי להביא את כספי החלוקה. הוא התעכב שם בגלל פטירתו של השליח שמואל כמו"ה [=בן מורנו הרב] מפינסק שבא אחריו בשנת תקצ"ו.

52 פקוא"מ לחת"ם סופר, ד' אב תקצ"ז.

53 פקוא"מ לר' ישראל משקלוב, ט' טבת תקצ"ו. מצטט את דברי ר' אריה, נאמן הכולל.

להיות מעמסה בלתי נסבלת על הכולל. חובות צפת גדלו והגיעו לסכום של 260,000 גרוש⁵⁴, לאחר מרד הפלחים בשנת 1834. הנהגת הכולל בצפת טענה, כי השתדלותו של ר' ישראל ופנייתו לפקוא"מ לקבלת סיוע כספי הביאה לכך ש'הרויחו הכו' בירוש' עכ"פ שיצאו מעול חובות המשותפים, ועוד יקחו החצי מן הנשאר⁵⁵. הפקוא"מ לא נטו להתערב באורח פעיל אף במחלוקת זו והשאירו את בירור העניינים לשני הכוללים:

והיותר נוח לי שישתוו בינם לבינו, הלא את טובת כולם הוא דורש כמונו, הגם שנוגע בדבר קצת בשבתו בצפת ת"ו עכ"ז עמכם יחד המדע כמה אל נכון חייבים באמת, ת"ל כמה צפת בפ"ע וכמה ירוש' בפ"ע, ותשפטו מישרים יותר ממני, שנעלמה ממני ידיעה זו⁵⁶.

ואילו לר' ישראל מוסיף לעהרן: 'ואם אשר לא נקוה, ישארו חלוקים באיזה פרט ושניהם רוצים בחוות דעתנו, יקריבו דבריהם לפנינו ונודיעם דעת נוטה, ומה טוב שלא יצטרכו לכך'⁵⁷. הנהגת הכולל המאוחד לא הצליחה לרסן את פעולתם של חוגים אלה. הביקורת שהופנתה כלפי ר' ישראל, הפרה ביודעין את תקנות הכולל⁵⁸, אך רמזה בכך לא רק על חולשת ההנהגה, אלא גם על עוצמת המתנגדים.

הנהגת הכולל המאוחד תרמה שלא מדעת לאפשרות פעילותם של המתנגדים, בכך שלא השכילה לפתח מנגנונים יעילים להגבלת פעילותם. גורם נכבד לכך היה — העדפתו של ר' ישראל להשאיר בצפת, בעוד הנהגתו של ר' ישעיה עמדה בצל חותנו. אף שהטעם יכול היה להיות מוצדק, כיוון שמרבית הפרושים היו מרוכזים בצפת, היה בכך מישגה טקטי, שכן המתנגדים היו מאנשי הכולל בירושלים. הביקורת הופנתה כלפי תפקודה של הנהגת הכולל המאוחד והסתייגה ממעשיו של ר' ישראל ומדרך טיפולו בענייני הכספים⁵⁹. אין ספק, שנהלים לקויים ושיקולים שהוכתבו על-ידי גורמים אינטרסאנטיים שמחוץ להנהגה, לא תרמו ליצירתה של אווירה חיובית סביב ההנהגה; אלה כאלה פגעו פגיעה קשה בדימויו של ר' ישראל משקלוב כמנהיג. כך למשל, העסיקה הרבה את הביקורת מעורבותו אשתו של ר' ישראל בניהול ענייני הכולל. לעהרן העיר בעניין זה:

טרם אפסח [!] שער תשובה אשיחה דאגה שבלבבי ופתח דבר יעיד אשר בטחתי כי לבי יחיד לו תמימות אהבתי אליו וא"צ להאריך ולהוכיח זה, ולא לקול עלה נדף אטה אוזן ואשנה מדתי ח"ו, אך מידי דאגה לא יצאתי... ועתה פעמים שונים באו אלי

54 תוח"י (לעיל, הערה 3), עמ' 149.

55 פקוא"מ לר' אריה נאמן, ח"י כסליו תקצ"ו.

56 שם.

57 ראה לעיל, הערה 53.

58 א' ריבלין, תקנות החלוקה (לעיל, הערה 14), סי' ט סעיף א.

59 פקוא"מ לר' אריה נאמן, כ"ג אייר תקצ"ז; לגבאי ארץ-ישראל בוילנה, ב' סיון תקצ"ז.

תלונות גם על רומעכ"ת נרו יש מי שאומר שאשתו מושלת עליו ויש לה יד בעניני הכולל⁶⁰.

טענות חמורות ומפלילות כלפיה נגעו לשליחות ר' צבי הירש להונגריה⁶¹, עוד בשנת תק"ץ:

ותלונות רבות על הה"ג מוהר"י משלחו אך גם המתלוננים אומרים כי אין בו עון כי אם אשר מניח את אשתו למשול על הכולל ועליו ואומרים בפרוש שחולקת עם הגנב ומקבלת שוחד ומי שהיא חפצה בו מצד הנאת הממון הוא המשתלח בשליחות וגם על אותו שנשלח בקיץ שעבר לאונגרן אברהם בר זאב מדברים עליו סרה בעניני נאמנות אך בהיות הרב מוהר"י דודו לכך בחר בו⁶².

ר' ישראל דחה דברים אלה על הסף, אך מסתבר שלעהרן לא השתכנע מהסבריו, והראיה, שלאחר מותו של ר' ישראל בשנת תקצ"ט, פנה אליה לעהרן באופן ישיר ובנימה שאיננה משתמעת לשתי פנים, וביקש שתמנע מהתערבות:

תצייר הרבנית תי' בדעתה כי איננה עתה מה שהיתה בחיי הה"ג הצדיק זלה"ה. אז היתה מערבת עצמה בענייני הכולל דרך צווי והן דרך חות דעת, אך עתה תוך עמה היא יושבת ודבר אין לה בעניני הכולל כלל ועיקר, גם לא תעשה ח"ו שום מחלוקת עם הממונים שהפקדנו בכר' פרוש' הי"ו... וגם תהי' בשלום... עם מו"ה ישעי' נ"י (ר' ישעיה) גם אם עברו ביניהם דברי ריבות הראשונות לא תזכרנה עוד⁶³.

ה

העירעור הרציני על הנהגת הכולל המאוחד התמקד בשאלת הקמת בית-כנסת לכולל בירושלים, כאשר נעשו נסיונות לשיקום ה'חורבה' בחצר ר' יהודה החסיד. ראשית היוזמה לשיקום בית-הכנסת החלה עוד בשנות העשרים⁶⁴ והיא קיבלה דחיפה עם התבססות השלטון המצרי בארץ-ישראל. דא-עקא, עמדת המימשל קבעה כי 'בהסכם על שיקום בית-הכנסת היהודי התנאי הוא שלא יתוסף דבר על המבנה הקודם'⁶⁵. מבחינה משפטית נמנעה כאן האפשרות לבניין בית-כנסת נוסף לכולל. ההיבטים הקשורים להקמת בית-כנסת בירושלים,

60 פקוא"מ לר' ישראל משקלוב, ד' תענית אסתר תקצ"ו.

61 על שליחותו ראה: א' יערי, שלוחי ארץ ישראל (לעיל, הערה 27), עמ' 777-778.

62 פקוא"מ לר' ישעיה ור' אריה ירחמיאל, טוב מרחשון תקצ"ז. הטענה כלפי צבי הירש היתה שהעלים במזיד כספים מן השליחות מתוך כוונה לזכות בהם. על שליחות וולפינון ראה: א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, שם, עמ' 780.

63 פקוא"מ ליוטא ביילא ובנותיה וחתניה ר' משה יוסף ומר' יוסף שאול הלוי, י"ד מנחם אב תקצ"ט.

64 החורבה בבנינה, ירושלים תש"ל, עמ' 7-19; י' רפאל, הקהילה האשכנזית (לעיל, הערה 1), עמ' פב-פד, פח-פט, קד-קו.

65 א' רסתם (עורך), מתפוטאות אל-מלכיה אל-מצריה, תעודה מס' 3420, מחמד עלי למתסלם של ירושלים.

לא היו בעלי משמעות ציבורית בלבד; מנקודת מבטם של הצדדים היריבים, היה בהתהוותם של מנגנונים כלכליים ואירגוניים סביב מוסד זה, בסיס להכרעה בכולל. בשנת תקצ"ג הביע ר' עקיבא לעהרן את רצונו להקדיש כספים למימון מוסד דתי בארץ-ישראל. ביסודו של דבר, יש לראות מניע זה בהשקפת עולמו האורתודוקסית ובזיקה היוצאת ממנה ביחס לארץ-ישראל. מלכתחילה יועד ההקדש לכולל הפרושים בצפת, כנראה כחלק ממערכת היחסים המתפתחת בין הפקוא"מ לבין ר' ישראל משקלוב. אלא שההקדש הועתק לירושלים 'חפץ ורצון אחי וחתני ידי' ל'קנות בהמד"ש שם עה"ק צפת, אך שוב כתב לי שיותר נוח בעה"ק (ירושלים) וא"א בהמד"ש נוח לו גם בהכ"נ'⁶⁶. צבי לעהרן נימק את השינוי בעובדה, שהשלטון המצרי התיר רכישת בתים בירושלים, דבר שהיה מגוע בשנת תקצ"ב⁶⁷, ובכך שהקמת בית-הכנסת בירושלים העסיקה באופן ממשי את הכולל הפרושי שם⁶⁸.

המעניין הוא, שאחד הבודדים שידע לכתחילה את זהות המקדיש, היה ר' ישראל משקלוב, בעוד צבי לעהרן טרח להסתיר זאת אף מפני גורמים שהיתה להם נגיעה ישירה בנושא. כך לדוגמה השיב על פניית ר' אריה נאמן, כשהתעוררה מחדש שאלת הקמת בית-הכנסת: 'השבתי שמצאתי א' שיתנדב ת' אדו"ז [=אדום זהב] יותר לא ידעתי'⁶⁹, וכך אף באגרת לגבאים בוולנה, שבה הסתפק בציון הערה ה'מקדיש'⁷⁰. נראה, אפוא, שהשינוי ביעוד ההקדש היה מוסכם גם על ר' ישראל. אפשר שהוא אף הנחה את לעהרן בכיוון זה, כאשר הלה העלה ספיקות אם להשקיע את הכספים ב'חורבה', שכן החסידים בצפת עירערו על החזקתה בידי הפרושים: 'זכורני היטב שק"ל [=שקיבלנו לכאן] אגרת זה זמן רב מן הממונה דחסי' [=דחסידיים] בצפת שערער על מה שכו' פרושי' מחזיקים באותה חורבה אבל בר מן דין לא חפצנו בה'⁷¹.

בראשית שנת תקצ"ה יום לעהרן פנייה נוספת למימון בית-הכנסת בירושלים. הוא פנה לר' אריה נאמן כדי לקבל אישור ליוזמתו מאת ממוני הכולל בירושלים. עובדה זו רומזת, שההקדש עמד להיות מושקע, אחרי הכל, בכל-זאת בשיקום ה'חורבה'. מדוע היתה תלויה היוזמה הנוכחית גם בהסכמתם של תומכי שיקום ה'חורבה'? המקורות אינם מפרטים בסוגיה זאת, אך סביר להניח שהדבר נעוץ בתנאי ההקדש, שקבעו בצורה חד-משמעית כי בית-הכנסת ישאר קניין יחיד⁷², בעוד ה'חורבה' נתפסה בתודעת הציבור הן בארץ-ישראל

66 פקוא"מ לר' ישראל משקלוב, י"ג אלול תקצ"ג. וראה עתה על עניין זה בהרחבה: א' מורגנשטרן, הפקידים והאמרכלים באמסטרדם והיישוב היהודי בארץ-ישראל במחצית הראשונה של המאה הי"ט, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"א.

67 פקוא"מ לר' ישראל משקלוב, ד' חנוכה תקצ"ב.

68 פקוא"מ לר' ישראל משקלוב, בין יום כפור לסוכות תקצ"ד.

69 פקוא"מ לחתם סופר, ז' אב תקצ"ז.

70 פקוא"מ לגבאי ארץ-ישראל בוולנה, ד' סיון תקצ"ד.

71 פקוא"מ לר' אריה נאמן, כ"ו מנחם אב תקצ"ז.

72 פקוא"מ לר' ישראל משקלוב, ו' אלול תקצ"ה.

והן בחוץ-לארץ כ'נחלת אבות'. ועוד זאת, יתכן שהפנייה התחייבה משום שהליכי המשא ומתן הנוגעים לבית-הכנסת בירושלים נעשו עוד על-ידי ההנהגה הקודמת. מכל מקום, מערכת השיקולים שהנחתה יוזמה זו הביאה בחשבון את חוסר הצלחתם של תומכי שיקום ה'חורבה' להעריך למשימה זו בשל קשיים כלכליים, בעוד שהכספים מטעמו של לעהרן היו מובטחים. יוזמה זאת העלתה חששות מרובים בקרב תומכי שיקום ה'חורבה', והם העדיפו להשהות את תשובתם. לפנייה בתשרי תקצ"ה השיבו רק באייר אותה שנה⁷³ וגם אז דחו את הפנייה בטענה 'שאינם רוצים לבנות בהכ"נ בשביל יחיד שראוי לזכות בזה לכל בני המדינה'⁷⁴.

כוחו של חוג זה עשוי היה לגבור במאבק נגד הנהגת הכולל המאוחד, לו היו משקמים את ה'חורבה'. יחד עם זאת, ההסתייגות מיוזמת לעהרן היתה תוצאה בלתי נמנעת ממערכת היחסים השלילית שנוצרה בינו לבין ראש"ז ותומכיו; מערכת יחסים שהתפרשה לדעתם כניסיון להתערב בחיי הכולל ולהרחיב את השפעת ר' ישראל בו. גם הרגשת הראשוניות שליוותה את ראשי החוג בעת שפעלו לשיקום ה'חורבה' בשנים קודמות, דחקה הצידה, ללא ספק, יוזמה של אחרים. תחושתם היתה מלווה מידה רבה של אופטימיות בעקבות פנייתם למונטיפיורי ולאשר בר-שמרון בלונדון. אישים אלה היו אופוזיציה פעילה ללעהרן ומהם קיוו לקבל סיוע.

על רקע זה נעשו במהלך שנת תקצ"ו צעדים ראשונים על-ידי באי-כוחו של לעהרן לקניית חצר חילופית לצורכי ההקדש: 'שמחני הה"ג מוהר"ר ישראל נר"ו שמצאו חצר טוב ומקום מוכשר לבהכ"נ גדולה ובהמד"ש ובטחתי שכדבריו כן הוא'⁷⁵. במקביל הועבר ההקדש בסך 2000 דורס איספניא, שהם בערך 44 אלף גרוש, לידי קונסול הולנד משה דה-פיצ'וטו בארם צובא, למשמרת — עד שימסרו לו הקונים את שטר הקניין⁷⁶. הבעיה העיקרית של תומכי קניית ה'חצר' היתה להשיג מסמך משפטי, שיתיר להם לבנות בית-כנסת, תוך שהם מתחבטים במה שהכתיבו להם תנאי ההקדש. עמדתו של לעהרן בסוגיה זו היתה בלתי מתפשרת.

עיקר הלז להשיב שלא נחה דעת המקדיש או"ה [=אחי ואהובי?] או"ח [=אחי וחתני] הרבני שי' במה שכתבו שרוצים לחלוק קנין החצר מקצת יהי' לו ומקצת לזולתו ושרוצים ליקח השטר מכר על שמם מליתן לו שטר מכירה מיד"ק, האחרון ראשון, לפום דעתו יותר טוב וחזוק בעה"י שיוכתב המכר במחכמא על שמו ויקויים מקאנסול דמדינתנו והי' יותר תוקף גם אצל הישמעאלים שמקנת כסף החצר ההוא שייך לגביר במדינתנו... וחזן מזה אינו רוצה כלל שיהי' אחר שותף עמו באותו

73 פקוא"מ לר' אריה נאמן, ה' מרחשון תקצ"ו.

74 שם.

75 פקוא"מ לר' אריה נאמן, ד' תענית אסתר תקצ"ו.

76 פקוא"מ לר' ישראל משקלוב, ו' תשרי תקצ"ו.

חצר... אך שבנו ואמרנו הלא כל עצם הקנין עדיין שרוי בספק ושמא לא יתן בעל החצר היושב במצרים רשות למכרו ומה נפלפל בזה חנם?⁷⁷

הקושי נשאר, אפוא, בשכנוע קהל הפרושים שתמך בר' ישראל, להשאיר את בית-הכנסת כקניין פרטי, והדבר נתקל כנראה בהסתייגות רבה. גורם נוסף שעיצב את רכישת ה'חצר' היה קצב התקדמותו האיטי של המשא ומתן עם השלטונות.

לעומת זאת, הצליחו להגיע חוגי ה'חורבה' להישג חשוב, כאשר קיבלו בתקצ"ו מסמך משפטי מהשלטון המצרי, שהתיר להם לשקם את בית-הכנסת. אין ספק, שהמגעים לרכישת ה'חצר' והידיעות על העברת הכספים בראשית אותה שנה, דירבנו את חוגי ה'חורבה' להתקשר גם לגורמים פוליטיים שלא יצגו ישירות את ענייני הכולל הפרושי, לשטוח את בקשתם בפני השלטונות. ואומנם, בעת ביקורו של לורין, הקונסול הכללי של אוסטריה, בירושלים

חילו פניו שיעזרם להשיג רשיון מהמלך דמצרים המושל בא"י להחזיק בחורבה שלהם ושיהי' רשאים לבנות שם בה"כ, והבטיחם למלאות שאלתם וכן עשה... ואותו איש בראשם, כי הוא בעל קומה והוא הלך בירוש' אצל השר הנז' וגם הלך אליו לאלכסנדריא לקבל הרשיון וכיחש לו לאמר (כן כתב בעצמו אלי) שכל מה שצריכים לבנות בה"כ בחורבה יתן להם הנגיד רויטשילד, לכן יעשה השר הנז' הטובה להנגיד יצ"ו שיעמוד לימינם שישגו הקרקע⁷⁸.

תחבולות זו הועילה והיא נרמזת גם במקום נוסף. במסמך המשפטי שניתן לשיקום ה'חורבה', נזכר ראש"ז כ'פקיד משפחת האשכנזים'⁷⁹, למרות שלא נשא באותה עת בתפקידים רשמיים מטעם הכולל ואף נסיעתו לא מומנה מקופת הכולל. לצורך זה נזקק להלוואה פרטית של ר' אריה נאמן בסך 1000 גרוש⁸⁰.

במקביל פעלו תומכי ה'חורבה' למניעת העברת הכספים מהקונסול לידי ר' ישעיה, שהיה אמור לבצע את קניית ה'חצר', ושכנעו אותו לעכב את הכספים בידו. הכוונה, כפי שהבין אותה לעהרן, היתה להביא לידי כך שהחצר תחזור לידי בעליה המוסלמים. באיגרות שהעבירו תומכי ה'חורבה' לידי הקונסול, ניסו להסביר את הקשיים, ועמדו על חוסר הבהירות ביחס לעתיד קניית ה'חצר'. באיגרת הקונסול לפקוא"מ מי"ז חשוון תקצ"ז, העלה מקצת הטענות שהביאורו לעכב את הכספים:

באשר אין להם רשות מן המושל בארץ לבנות להם בהכ"נ... באשר השטר מכר אינו

77 פקוא"מ לר' ישראל משקלוב, י"א סיון תקצ"ו.

78 פקוא"מ לחת"ם סופר, ה' ניסן תקצ"ט.

79 פ' גרייבסקי, מגנזי קדם, ירושלים תשל"ז, עמ' 70–72.

80 פקוא"מ לר' ישעיה, כ' שבט תקצ"ז; פקוא"מ לר' אריה נאמן, טוב א"ר תקצ"ז.

כתקונו לפי דת מלכות ישמעאל, שא"א לקנות בעד מי שמחוק למדינה אם לא מורשה כדיניהם לקבל הקנין בבטוי קניתו⁸¹.

יחד עם זאת, כתבו 'שעל פי מכתבנו שמתוכו ראו כי נפש המקדיש דבקה בבנין הבהמ"ד של החורבה עכבו המעות שביר הקאנסול'⁸². לעהרן התרעם על כך, וחשד כי המטרה היתה להסב את כספי ההקדש לטובת ה'חורבה'. אך הבעיה החריפה היתה השגת מרווח-זמן שיאפשר להם לקבל מסמך משפטי לשיקום בית-הכנסת; מסמך זה הגיע לידיהם רק במחצית שנת תקצ"ו. בשלב זה פנו חוגי ה'חורבה' גם לר' ישעיה, כדי שיבטל את עסקת ה'חצר'. אף שהמימשל המצרי ביטל באופן רשמי את החובות הישנים על ה'חורבה'⁸³ והקל באורח ניכר על תקציב השיקום, בעייתם של תומכי ה'חורבה' נשארה עדיין בעיית המימון. באלול תקצ"ו החלו בבנייה, ובראשית שנת תקצ"ז חנכו את השלב הראשון, בהכנסת ספרי תורה לבית-הכנסת 'מנחם ציון'.

1

אין ספק, שפעולה זו העלתה את יוקרת ראש"ז ותומכיו לא רק בקרב הציבור בכולל אלא גם בקהילות חוץ-לארץ, והדגישה אל-נכון את יכולתם האירגונית והמעשית ופעולתם הברוכה למען הכולל. יש לברר, האם על רקע זה חלה התפתחות שהביאה בעקבותיה שורה של מינויים חדשים בכולל בירושלים? לעהרן מזכיר שורה של מינויים בכולל:

ידעתי שהרוזנים בוילנא בקשו לתקן הדבר והוסיפו גברי לממונים ומשגיחי' והעמידו את הרד"מ [=ר' דוד ממאהילוב] לממונה, ואת הראש"ז לרו"ח [ראה חשבון]. ודעתנו לא נחה משניהם. השני ידענוהו מאז ומקרב כרינו בהיותו באלכסנדריא כתב אלינו, ולא חפצנו בו, והראשון שמענו שמעו שהי' סוחר בלייפציג ויברח וילך לא"י, לא לאיש כזה יאות להיות ממונה... ובעה"י נשית עצות עם הרוזנים שנבחרו עתה⁸⁴.

בנימה זו כתב לגבאים בוילנא, תוך הדגשת הפגיעה בסדרי ההנהגה של הכולל:

סוף דבר הנהגת הכולל צריך תקון גדול מצד רומכ"ת נ"י הלא אותו ראש"ז ובנו

81 מובאת בתוך פקוא"מ לצפת, ח"י שבת תקצ"ז. טענות נוספות היו על חילוקי דעות בכולל ביחס לבניין המיועד של בית-הכנסת, אם בחצר ואם בחורבה. וכן ששטר המכר שביקשו הפקוא"מ היה כדין ודברים תורתו הקדושה.

82 פקוא"מ לר' אריה נאמן, כ"ג אייר תקצ"ז.

83 פ' גרייבסקי (לעיל, הערה 79), עמ' 73.

84 פקוא"מ לירושלים, טוב מרחשון תקצ"ז. על ר' דוד ממאהילוב ראה: תוח"י (לעיל, הערה 3), עמ' 179. נזכר כחתנו של ר' מנחם מנדל מנהיג הכולל. לעהרן הביע פליאה על מערכת הקשרים בין ר' דוד לבין ראש"ז, בעיקר לנוכח יחסי ראש"ז עם מנחם מנדל שאותו החזרים. על-כך ראה: פקוא"מ לוילנא, טוב כסלו תקצ"ז. המינויים החדשים באו בעקבות מותם של ר' אבלי ור' משלם זלמן. הגבאים החדשים היו ר' חיים נחמן ור' יצחק ישראל איסר בנוסף לר' יעקב אליאס שכיחן בהנהגה הקודמת.

ממקבלי החלוקה אם לא יציית להם יקפחו חלוקתו וגם הר"ד ממאהילוב מקבל חלוקה וא"כ יש להדרכ"ת כפי [=כפייה] גם על זה⁸⁵.

פניית הפקוא"מ לוותה גם בהחלטה עקרונית, שהיתה לה משמעות רבה על מערכת היחסים בין שני האירגונים ועל המאבק בארץ-ישראל. החלטה זו קבעה, שהכספים לכוללי הפרושים וחב"ד שיאספו במערב-אירופה יועברו ישירות לארץ-ישראל, בעזרת הבנק של רוטשילד בפאריס. בצד כוונותיהם לייעל את דרכי ההעברה של הכספים, יש להדגיש שההחלטה נפלה דווקא כאשר נעשו חילופין בהנהגת הגבאות בוויילנה. הכוונה היתה להכתיב שינויים אלה בעיצומם של שלבי ההתארגנות החדשים, ויחד-עם זאת היה בה כדי להפגין את עוצמת הפקוא"מ. צעד זה נדרש לא רק בשל היחסים ששררו בין האירגונים, אלא גם בעטייה של ההתפתחות בכולל, והיא נועדה להשפיע על דעת הקהל ולהביא לתמורה חיובית במעמדו של ר' ישראל⁸⁶.

ההחלטה לשנות את דרכי העברת הכספים היתה כרוכה ביצירת מנגנון חדש בכוללי הפרושים, שתפקידו לקבל את הממון ולדאוג לחלוקתו. הכסף שנמסר לחלוקה או שנתרם לשני הכוללים, נמסר תמורת שטר קבלה של ר' ישראל משקלוב, ר' ישעיה חתנו ונאמן הכולל בצפת, ר' משה אנטיפאליער. הממון שנועד לכולל בירושלים בלבד, נמסר תמורת שטר קבלה של מו"ה צבי הירש, ר' ישעיה ור' אריה, נאמן הכולל. הכסף לכולל בצפת נמסר תמורת שטר קבלה של ר' ישראל משקלוב, הנאמן הנזכר, ור' אליעזר מסלונים. מנגנון זה הגביר, אפוא, את כוחם של ר' ישראל ור' ישעיה, ואף כי מפתח החלוקה הפנימית נשאר בידי הגבאים בוויילנה, נותר בידי המנגנון המקומי תחום רחב לפעולה. יכולים היו להכתיב את זמינות העברת הכסף למקבלים, ובכך להקל על התומכים בהם ולהכביד על המתנגדים. כמו כן נבלם כוחו של ראש"ז — אחריותו כרואה חשבון היתה לעשות 'רשימת מ"ן [=מגין נפש]' ולפי דעת הפקוא"מ 'הרבה לאנשיו ומעט לאוהבי הה"ג נרר'⁸⁷.

תמונת המצב בכולל בירושלים בראשית שנת תקצ"ז הגיעה עד סף משבר, 'פרוד ההווה בין הממונים וגם בין יחידים לממונים. זה נוטה לזה הממונה וזה לחברו'⁸⁸. תומכי ה'חורבה' המשיכו להתסיס את הציבור בכולל בגין טענות שהועלו נגד ר' ישראל משקלוב. הטענות נסבו על קניית ה'חצר'. העיסקה — אשר נשלמה בראשית תקצ"ז — היתה כרוכה בהוצאת ממון מקופת הכולל, ונעשתה על דעתו של ר' ישראל כדי להחיש את הקנייה ומחשש עיכוב בהעברת כספי ההקדש⁸⁹.

מעבר לטענות על עקיפת נוהלי הוצאת כסף, מסתבר שהיא לוותה בספרות מיותרת

85 פקוא"מ לגבאי ארץ-ישראל בוויילנה, טוב כסלו תקצ"ז.

86 דבריו של לעהרן העריכו הגבאים בוויילנה שהחלטה זו היתה על דעתו של ר' ישראל משקלוב. ראה פקוא"מ לר' אריה נאמן, טוב כסלו תקצ"ז; לגבאים הכוללים בוורשא, ח' אדר תקצ"ח.

87 פקוא"מ לגבאי ארץ-ישראל בוויילנה, כ"ד ניסן תקצ"ח.

88 ראה לעיל, הערה 85.

89 פקוא"מ לר' ישראל משקלוב, ה' אב תקצ"ז.

ובתנאי ריבית גבוהה, שעוררה השתוממות גם אצל הפקוא"מ, שנתבקשו לסלק גם הלוואה זאת:

וכה תשובתם בדבר הח"כ אשר כ', נשתוממו על המראה, איך לחצה לו להרכיב הג' מוהר"י [=ר' ישראל] ג"י... להכניס עצמו בספק הפסד לכו', כי מה עשו הצבור טהור שמה טרם בא הרב הג' הנ"ל ירוש' הלא עד כה בעזה"י התנהלו שמה בהלוואות והשיגו למדי על 12% (ר"ל י"ב לק') ולפעמי' גם על י' לק'... ולא מפני עול' ע"ק צפת צר להם המקור בירוש' ת"ו להשיג הלוואה, ובפרט כי בעזה"י הכו' דע"ק ירוש' ת"ו אינם מסובלים בחובות כ"כ, וג"ז חדת היא לך לעשות הלוואה גדולה כזאת על פעם א' ולזרז היא בעינינו⁹⁰.

ז

המתיחות בין הסיעות היריבות הגיעה לשיא ודחפה להכרעה; זו נפלה לאחר רעש האדמה בצפת. בכ"ו בטבת תקצ"ז, יומיים לאחר הרעש, הוחלט על הדחתו של ר' ישעיה מהנהגת הכולל. האירוע היה דרמטי. לצורך ההדחה הועמד בית-דין שהרכבו: ר' אליעזר ברגמן, ר' יהוסף שוורץ ור' מרדכי מינסקר. בית-הדין דן בנוכחות הממונים ויח"ס [=יחידי סגולה] בפרט בעניין ר' ישעיה. השאלה שעמדה על הפרק היתה האם להתיר אותו מתפקידו לנוכח העובדה שר' ישראל חותנו נמצא בירושלים, דבר שנגד לדעתם את הסדר הטוב, בשל כפילות בהנהגה. האווירה היתה מתוחה בגלל אופיו הקשה של המעשה, וכפי שהעיד על-כך אריה נאמן:

ויגיד לו שאני צעקתי ככרוכיא על זה ורציתי לברוח מהמעמד אני והרב הצדיק סבא דמשפטים מר דחושבנא מוהרצ"ה [=מורנו הרב צבי הירש] מדליאטץ ה"י רק סגרו עלינו הפתח⁹¹.

ההכרעה נפלה על-ידי הצבעה 'והיו כולם לאוין ואך אחד הי' הן בכך לא יהי' לו עוד שם ממונה וכר'⁹².

קשה להעריך אם הכרעה זו, כפי שנתקבלה, התקבלה בדעתם של המדיחים בעיצומו של הרעש, או שהיה זה צירוף מיקרים. השתלשלות העניינים מצביעה על כמה עובדות מעניינות: ר' ישעיה עצמו לא נכח במשפט, משום שפנה לצפת כדי לטפל בנפגעי הרעש; הרכב בית-הדין היה בלתי שיגורי: השתתפותם של שנים מיוצאי הו"ד מעלה, כמובן, שאלות על מידת האלתור, משום שהם לא מילאו שום תפקיד רשמי בכולל. אדרבא, יוצאי הו"ד היו מצויים באותה עת בשלב ההנתקות ממסד הכולל הפרושי; לעומת זאת, יש מכנה משותף בין שופטי בית-הדין, והוא — יחסם המסוייג ואפילו השלילי לפקוא"מ ולהנהגת הכולל המאוחד. גם הנסיבות, שבהן התכנס בית-הדין, כאשר ברקע הדיון נודעו הנתונים

90 פקוא"מ לר' ישעיה, כ' סיון תקצ"ז.

91 פקוא"מ לגבאי ארץ-ישראל בוילנה, י"ח אדר תקצ"ח. מצטט את דברי ר' אריה נאמן.

92 פקוא"מ לגבאי ארץ-ישראל בוילנה, כ' סיון תקצ"ז.

הראשונים על החורבן בצפת, מעוררת מחשבה ביחס לכוונות המדיחים; עצם הנימוק, שנגע לשאלת התפקיד של ר' ישעיה, מוכיח, שהמדיחים ניצלו את העובדה שר' ישראל משקלוב נמצא פרק זמן בירושלים, כדי להעלות טיעון זה של הכפילות בהנהגה. מכל מקום, הדחתו של ר' ישעיה לא פתחה בפני חוגי 'החורבה' את האפשרות להשתלט על ניהול הכולל.

במציאות זו התחייבה גם התערבותם של גבאי ארץ-ישראל בוילנה. למעורבותם הפעם היה דגש מיוחד, בשל הציפיות שליוו את שני הצדדים. בכ"ז באייר תקצ"ז הוצעה שורת תקנות שנגעה למינויים ותפקידים בכולל. באיגרת לעהרן לגבאי ארץ-ישראל בוורשא⁹³ הוא מזכיר י"ג תקנות, אך מפרט רק כמה מהן: (א) ר' ישראל משקלוב הועבר מתפקידו כממונה על דברים שבממון; (ב) תיבת הכסף (שבה הועברה החלוקה) תעמוד בבית הנאמן ותהיה סגורה בשלושה מנעולים; (ג) מינוי ראש"ז כרואה חשבון; (ד) חובות הכולל בצפת לא יפרעו מכספי הכולל בירושלים (סעיף י"א); (ה) קניין ה'חצר' שייך לכולל (סעיף י"ג); (ו) האחראים לכל נושאי הכספים בכולל הם שלושה: מו"ה דוד בר ראובן (דוד ממאהילוב), מו"ה ישעיה ברדקי, מו"ה מרדכי במוהר"א מוילנא (ר' מרדכי מינסקר).

מבחינתן של הסיעות היריבות לא יצרו התקנות מצב חד-משמעי, והן החזירו למעשה את יחסי הכוחות, למצב שבו היו המחנות מצויים בראשית שנת תקצ"ז. הנהגת הכולל המוצעת התבססה על אישים מן הכולל בירושלים, ואין נמנים בה אישים מצפת. יש להניח, שהגבאים בוילנה העדיפו לבסס את ההנהגה על ההרכב המוצע, משום שהמסגרת האירגונית והכלכלית שבה עתידים היו להתנהל חיי הכולל מכאן ואילך עוצבה בידי ההנהגה המקומית. יחד-עם זאת ביפרו להגיע לפשרה מתוך כוונה לשמור על שלמות הכולל, שהיתה נחוצה מאוד לנוכח חורבן הכולל בצפת. ומעבר לכל אלה, הבטיחה מתכונת זו את המשך תלותה של הנהגת הכולל בהם, בגבאי וילנה, והשאירה בידיהם את המפתח להכרעה.

בעיה אחרת, המשתמעת מן התקנות, היתה בעיית מעמדו של ר' ישראל. דחיקתו מכל נגיעה בענייני כספים היתה מכוונת לרוקן את תפקידו מהשפעה ממשית; אף-על-פי-כן נותרה עדיין בידי האחריות לכספי החלוקה מאיסוף הפקוא"מ. יתכן שגבאי וילנה במתכוון לא הרחיקו לכת עד לביטול מוחלט של השפעתו, בהתחשב במעמדו בכולל מאז עלייתו לארץ-ישראל. אין ספק, שהחלטתם הושפעה מן הביקורת הקשה שהוטחה כלפיו, אך לא היתה מנוחת כלל ועיקר מיחסיהם עם הפקוא"מ, על רקע ההחלטה שלא להעביר דרך וילנה כספים לארץ-ישראל.

ח

חורבן הכולל בצפת יצר מצב חדש, משום שהוא מיקד את המאבק במסגרת כולל אחד. בנסיבות אלה עלתה, כמובן, שאלת מעמדו של ר' ישראל משקלוב. תפקידו כממונה הכולל

היה עלול ליצור חיכוך מתמיד עם הממונים המקומיים, משום שהמסגרת הקודמת לא נתבטלה להלכה, ובמיקרה החמור יותר היתה עשויה לרוקן את התפקידים הללו מכל תוכן. גם בואם של הניצולים מצפת לירושלים גרם לחיכוכים ולקשיים רבים⁹⁴. הטענות כלפי ר' ישראל לא פסקו, והכוונה לשמוט מתקציב הכולל בירושלים את סעיפי חובות צפת ולהשאיר את פרעונם בידי הניצולים, הכבידה יותר מבעבר. התווספו לכך הקשיים האובייקטיביים להשגת דיור והתלונות על חוסר יכולתם של הניצולים להשתלב בפעילות מסודרת של לימוד תורה. על רקע זה הועלתה על-ידי חלק מן הבאים הצעה לחזור לצפת. רעיון זה היה מקובל גם על ר' ישראל, גם משום שראה עצמו מחוייב לציבור שאותו הנהיג. עידוד לכך קיבל גם מממוני החסידים בצפת והקונסולים בצידון ובירות 'שהפצירו בו על זה'⁹⁵.

לעהרן מצדו השתדל להניא אותו מכך, בנימוקים שהאיזור רגיש ומסוכן עדיין והקשיים להשגת מימון לשיקום הכולל ומוסדותיו רבים, למרות ההתרמה הנרחבת שנעשתה באירופה לעזרת נפגעי רעש האדמה. וכן

מה לו ולצרה זו לשוב ולהעמיס על צוארו עול הנהגת הכולל והעסק בצ"צ [=צורכי ציבור] בבנין ומזונות אחרי שיצאו עליו עוררין בהנהגתו בצרכי צבור ממ"נ אם הדין עמהם וודאי מוטב לו מכל צד להתרחק מכל עסק בצ"צ כדברים שבממון ואם לא יוכל להסתלק ממה שכבר נכנס בו בספק מזונות עכ"פ יתרחק בתכלית הריחוק מכל עסק בבנין המשקיע מאות ואלפים והגורם חשש הרבה⁹⁶.

יחד עם זאת הציע לר' ישראל לעקור מבית התמחוי למגורים ב'חצר'. את בעיית ההתעסקות בלימוד תורה לא ראה לעהרן בהיבט החברתי-הכלכלי, כלומר, כשאלה של מעמד חברתי שהיתה לה השלכה על רמת ההכנסה האישית, אלא בהעדרם של חיי רוח מסודרים:

ולא הוגד לנו זאת ממי שאוכל לחשוב בו שום פני' שרוצה להגדיל עצמו ולהשפיע את זולתו ח"ו כי אם מלב נאמן נובע המתלהב בעבודת ה' ומקנא על עמו בארצו שאינם עוסקים בתורה ובבכ"נ משיחין שיחה בטלה ולא אוכל לצדד לזכו' ששקר ענה המגיד כי בענין הקלות בתפילה כבר הגיד משה זאקס כדברים האלה⁹⁷.

לפעילותו של ר' ישראל וישיבתו בירושלים יש אפוא תכלית 'להרים דגל התורה והעבודה שם'⁹⁸.

אין ספק, שהנימוקים שהועלו ביחס לקשיי שיקום הכולל היו עשויים להביא לעיון

94 פקא"מ לר' ישראל משקלוב ור' ישעיה, כ' סיון תקצ"ז.

95 שם.

96 שם.

97 שם.

98 שם.

מחודש בתוכנית השיבה לצפת. יש לזכור, כי בשעה שהדברים נכתבו, לא היו ידועות תקנות הגבאים בוויילנה, מכל מקום לא אצל הפקוא"מ⁹⁹. מנקודת ראותו של הפקוא"מ, הדחתו של ר' ישעיה וכוונת ר' ישראל לעקור לצפת היו יוצרים חלל ריק בהנהגת הכולל, העלול להתמלא על-ידי תומכי ה'חורבה'. החשש מהשתלטות כזו קיבל משמעות חריפה יותר לנוכח מאבק שצפוי היה לאירגון, עם כוונות שליחותו של ר' חנוך זונדל¹⁰⁰ שיצא לאמריקה, ובעיקר עם ר' אהרון זעליג שהתכוון לצאת לאשכנז ומערב-אירופה¹⁰¹ כדי לקבץ כספים לבניין ה'חורבה'. במיקרה שהנהגת הכולל תהיה בידי תומכי ה'חורבה', ייקשה לאין ערוך המאבק בשליחויות אלה. הסכמת הפקוא"מ לפרישת ר' ישראל עלולה ליצור רושם ששליחויות אלה מקובלות עליהם. מרקם היחסים עם תומכי ה'חורבה' הוסיף למאבק זה היבטים אישיים מובהקים. לאלה נוסף החשש, שהביקורת שנשמעה במערב-אירופה בקרב חוגי המשכילים על פעילות הפקוא"מ, היתה נעזרת באינפורמציה חד-צדדית ומגמתית על פעילות תומכי לעהרן בכולל הפרושים, ביקורת שמקורה בשליח מן הכולל. מוחשי יותר היה החשש מקואליציה צפויה בין מונטיפיורי לבין תומכי ה'חורבה' על רקע השמועות, שמונטיפיורי עמד לצאת לארץ-ישראל בסיוון תקצ"ז¹⁰².

ואולם ידענו כי בבוא הגביר ההוא לא"י ויביא אתו עמו צרור הכסף... לכן אני משער כשיבוא שם ודאי יכבדוהו בכל הכבוד שבעולם יותר ממה שראוי לו... אך על זה באתי להעיר אזנו לשמוע ולהשמיע שלא יתנו לו שום שליטה בק"ק אשכנזים שבלונדון ומדינת ענגלאנד ולא על מדינת אמעריקא¹⁰³.

ט

יישומן של תקנות הכולל החדשות לא פתר באופן מעשי את בעיית ההנהגה בכולל. כבר בקיץ תקצ"ז נוצר מצב מעניין, שבו נמצא הכולל ללא ההנהגה הממונה שנקבעה על-ידי הגבאים בוויילנה. בתמוז תקצ"ז נפטר ר' דוד ממאהילוב ממחלת החולירע¹⁰⁴, ואילו ר' מרדכי מינסק יצא בשליחות לוויילנה¹⁰⁵. לעהרן מציין שהשליחות היתה לצורך שיקום ה'חורבה', אך בהחלט יתכן שהגדרת שליחותו נועדה לטשטש את מטרותיה האמתיות —

99 ראה לעיל, הערה 93. לעהרן טען 'הגם שכתבו לנו בחודש תמוז (תקצ"ז), לא גילו לנו מה שהסכימו... ועדיין לא ידעתי אם רום מעלת כבודם מדעת עצמם שלחו העתקת התקנות או אם הרוזנים בוילנא כתבו לרום"כ יצ"ו לשלחם אלינו ויערב עלינו לדעת'. האיגרת מוורשא נשלחה לפקוא"מ ביום ה' שבט תקצ"ח.

100 פקוא"מ לגבאי ארץ-ישראל בוויילנה, טוב אב תקצ"ז. על שליחותו ראה א' יערי, שלוחי ארץ ישראל (לעיל, הערה 27), עמ' 764.

101 שם. על שליחותו ראה א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, שם, עמ' 783–784.

102 פקוא"מ לר' ישראל משקלוב, פסח שני תקצ"ז.

103 שם.

104 ראה לעיל, הערה 93.

105 שם.

הכנת המינויים הצפויים ככולל. מה שמחזק הנחה זו היא העובדה, שמן המחנה האחר יצא ר' ישעיה ברדקי, אף הוא לוויילנה, בעידודו של ר' ישראל, אולי מתוך שיקולים שהשתדלות בוויילנה תכריע את המאבק בתוך הכולל¹⁰⁶.

בתקופה זו מסתמן תהליך של הדרדרות במעמדו של ר' ישראל משקלוב, לעומת התחזקותם של ראש"ז ותומכיו 'אך אשר יוכל לכוף ולהכניע את הקופץ בראש מסופקני למאור'¹⁰⁷. תקנות הגבאים בוויילנה פגעו קשה ביוקרתו של ר' ישראל, ולחורבן הכולל בצפת היתה השפעה קשה עליו. השפעה זו ניכרה בשני מישורים: המישור הנפשי הכרוך בהרס צפת והמישור החברתי-האירגוני — חיסול מוקד כוחו. תהליך זה התעצם כאשר אנשים מצפת חברו לסיעה הנגדית.

היוזמה שר' ישראל גילה בטיפול בנפגעי הרעש היתה כרוכה בגיוס כספים, ומכיוון שכך, מצאו תומכי ה'חורבה' שיש בכך חריגה מן התקנות שקבעו במפורש, שאין לר' ישראל נגיעה בענייני כספים. מסתבר שגם כאן הפריז ר' ישראל; הוא לווה מקאטיפאגו, שהיה קונסול אוסטריה ורוסיה, סכום של 50,000 גרוש בריבית של 20 אחוזים, על חשבון הפיצויים מביזת צפת שהכולל עמד לקבל. פיצויים אלה לא שולמו מיד, ובכך נגרם הפסד נוסף לכולל בסך 3125 גרוש¹⁰⁸. עיקר ההסתייגות ממנו נבע מטיפולו בהחזר הפיצויים. לעהרן וכמוהו ר' ישראל גרסו, שכוונת ראש"ז להשתלט על כספים אלה, שהגיעו לסכום של 302,000 גרוש¹⁰⁹. מימוש כוונה זו היה מעביר לידי ראש"ז ותומכיו את השליטה גם על יוצאי צפת, ומערער עד היסוד את מעמדו של ר' ישראל. לחשש זה היה על מה לסמוך: אנשים מן הכולל שעמדו לקבל פיצויים, פנו לקונסולים שטיפלו בסוגיה זו ונתנו יפוי כוח דווקא לראש"ז. היו גם צדדים נוספים שהוכיחו כי הנהגתו לא היתה מקובלת. חמורים עוד יותר היו החשדות, שר' ישראל לא נהג כשורה עם כספי הפיצויים:

והם באים בקובלנא רבא אשר קבל מ"ח [=מעלת חתנו] ה"ג נרו על חשבון הקיימים שלהם ולא קבלו אפילו פרוטה הא' וגם ממה שקבל מאתנו הנדבה שנעשית לסיבת הרעש לתקפ"ד לא קבלו כלום¹¹⁰.

טענות כאלה ואחרות נשמעו מאנשים שבעבר נמנו עם תומכיו. סימני המשבר מצויים גם ביחסי ר' ישראל והפקוא"מ. אף שלעהרן יצא חוצץ נגד הפגיעה במעמדו של ר' ישראל וניסה בהקשר זה לגייס תמיכה לעמדתו בקרב דמויות מרכזיות בחברה היהודית באירופה¹¹¹, בולט היחס הביקורתי בפניותיו לר' ישראל, אף אם

106 שם.

107 פקוא"מ לר' ישראל משקלוב, טוב מרחשון תקצ"ח.

108 פקוא"מ לר' ישראל משקלוב, ד' תמוז תקצ"ז.

109 שם.

110 פקוא"מ לר' ישעיה, י"ד תמוז תקצ"ט.

111 פקוא"מ לחת"ם סופר, ד' אב תקצ"ז; לקרלין, ט"ז שבט תקצ"ח; לוורשא, ח' אדר תקצ"ח.

עדיין ניכר הכבוד שהוא רוחש לאיש. לעהרן קיבל את הביקורת על ר' ישראל בלי הסתייגויות שאפיינו את תגובותיו בעבר. אין הוא מבליע את יחסו בניסוחים מתונים, כדבריו: "ידעתי גם ידעתי שאין ליבי שלם עמו רק למען תורתו וחסידותו ע"כ פשעים אכסה"¹¹². לענייננו, מהווה עמדה זו נקודת מפנה והיא מוכיחה, שהמאבק בכולל לא היה אישי ביסודו אלא נגע בשאלות מהותיות ביחס לדרכי תפקוד הכולל וניהולו. העירעור יצא הפעם מאירגון. שהיווה עבור ר' ישראל משענת חזקה ביותר למנהיגותו והוא מצביע על שלב נוסף בעירעור מעמדו של מנהיג זה.

היחס המשתנה לר' ישראל ניכר בפניות הפקוא"מ אליו, בהן הוזכר רק לסירוגין תפקידו כמנהיג הכולל ובהצעות מפורשות שיפנה את מקומו בהנהגה. כבר בשנת תקצ"ז רמז על-כך לעהרן:

כבר נשמעה התלונה ההיא יותר מדי שנ"ב [=שננות ביתן] תי' [=תחייה] וזה בהנהגת הכולל... ומ"ש רומכ"ת נ"י שחלקה צדקה כך וכך וקנתה זכויות לחלונות הבל הוא בעינינו ותמהנו על חכם כ"ב יזדקק לדברים של הבאי להביא משם ראי' לסתום פי המדבר' עלי'... ואין חכמה לאשה אלא בפלך ולא תהי' לה שום יד עוד בהנהגת הכולל מטוב ועד רע ויותר מיכן אני אומר אם אשתו מושלת ולא יוכל להרחיקה מהתערב בעיני הכו' אז יותר טוב שימשוך רומכ"ת את ידו מן הפקידות לגמרי ויגלגל אבן התלונה מעליו"¹¹³.

בעקבות פירסומן של תקנות הכולל כתב לעהרן לר' ישראל והציע לו לפרוש גם במיקרה שהגבאים בוילנה ישנו מדעת את התקנות, ודברים אלה נאמרים 'בלי שום תערובת מחשבה פסולה כ"א בתם לבכי ופה ולב שוין'¹¹⁴.

משמעות יתרה יש לדברים, שכן, כזכור, במקביל פנה לעהרן לר' ישעיה ששהו בוילנה 'לרומכ"ת לבדו אומר כי צורך גבוה הוא שיבוא אלינו ואל יעכבוהו ההוצאות ויהי מבואו ברוך'¹¹⁵. הצירוף לא היה מיקרי, והוא נועד כנראה, לגבש את מעמדו של ר' ישעיה כאלטרנאטיבה להנהגת חותנו; אפשרות זו התחזקה לאחר הבטחת מעמדו על-ידי הגבאים בוילנה.

עד מחצית שנת תקצ"ט התגבשה בכולל הנהגה חדשה, שחברו בה ר' נתן נטע בן מנחם

112 פקוא"מ לר' ישראל משקלוב, י"ד טבת תקצ"ח.

113 פקוא"מ לר' ישראל משקלוב, כ' סיון תקצ"ז. וראה לעיל עמ' 318.

114 פקוא"מ לר' ישראל משקלוב, כ"ה שבט תקצ"ח.

115 פקוא"מ לר' ישעיה בוילנה, י"ג תשרי תקצ"ח. על ההתרשמות מאישיותו ראה פקוא"מ אליו, ח"י סיון תקצ"ח. לעהרן העיר על כוונתו להפליג בספינת קיטור מלונדון, בה נמצא באותה עת, לארץ-ישראל. מחירה של הפלגה כזאת היה 29 ליש"ט שהוא מחיר כפול מהפלגה בספינת מפרש. ר' ישעיה דחה גם את ההצעה שהוא יפליג בספינת מסחר עד גיברלטר חינם אין-כסף, בטענה שהרווח תמנע הפלגה מהירה. ר' ישעיה הגיע לארץ-ישראל, ככל הנראה, בראשית שנת תקצ"ט, שמו לא נזכר, בשל סיבה זאת, בין החותמים על קבלת כספי החלוקה שנשלחו בראשית אותה שנה.

מנדל, ר' ישעיה ור' אריה ירחמיאל, נאמן הכולל¹¹⁶. הנהגה זו מונתה אף היא בהשפעת הגבאים בוויילנה, ובכך נשמר ייצוגן של הסיעות בהנהגה. עדיין ראוי לבחון — לאור ההתפתחויות החדשות — האם נשמרו יציבות ושלמות בכולל. למרות ההרכב הבלתי מאוזן, שנטה לחובת ר' ישעיה, נשמרה במידה מסוימת ולתקופת־מה יציבות בכולל. הגורמים לכך נעוצים בהתפתחויות שמחוץ לכולל ולחברה היהודית: ההכנות למאבק צבאי במחמד עלי העלו את המתיחות באיזור, ומדרך הטבע דחו למועד מאוחר יותר נושאים פנימיים ביישוב. למהלכים אלה היתה, כנראה, השלכה גם על יחסי הגבאים בוויילנה עם הפקוא"מ. בעקבות קשיי העברת הכספים מרוסיה לארץ־ישראל הסתייעו הגבאים בפקוא"מ כדי להעביר באמצעותם חלק מן הכספים. לכך היתה השפעה ממתנת על היחסים בכולל. העברת כספים אלה נעשתה אף היא דרך ההנהגה הממונה. כספים מאיסוף הפקוא"מ הועברו לידי ר' ישראל, שנתבקש לצרף לחתימתו עוד שנים, בתנאי שיהיו מההנהגה החדשה¹¹⁷.

התפתחויות אלה אינן מסמנות ראשיתו של תהליך התפרקות הסיעות; הללו היו עסוקות בבעיותיהן. מחד גיסא, קיבל מפעל שיקום ה'חורבה' דחיפה ממשית עם השלמת העסקה עם יוסף אמזלג¹¹⁸, שהקלה על בעיות המימון; ומאידך גיסא, הסתלקותו של ר' ישראל משקלוב חייבה הערכות חדשה של תומכיו. ניסוחי תפילה שונים בין סיעת ה'חורבה' לבין סיעת ה'חצר'¹¹⁹, אף הם מלמדים שמערכת היחסים בין הסיעות לא השתנתה באופן מהותי; הן המשיכו להתגבש למרות עלייתה של הנהגה מן הדור השני. עובדה זו צפנה בחובה התפתחויות בהן יש לדון בהקשר אחר, עם התגבשות ההסדר הפוליטי החדש בארץ־ישראל לאחר סיום הכיבוש המצרי בשנת 1840.

116 פקוא"מ לירושלים, י"א מנחם אב תקצ"ט. הרכב זה נזכר עוד בניסן אותה שנה. ראה על־כך פקוא"מ לביירות, י"ב ניסן תקצ"ט.

117 פקוא"מ לר' ישראל משקלוב, א' חוה"מ פסח תקצ"ט.

118 פ' גרייבסקי, זכרונות קדומים, חוב' א, ירושלים תרפ"ח, עמ' 2–4.

119 פקוא"מ לר' אברהם גאגין, ר' מרחשון תקצ"ט.